

Szeressetek szilajon!

JÓZSEF ATTILÁRÓL

A **tiszatáj** diák-melléklete

1.

1992. október

Az ember, tudjuk jól, „egyedüli példány”. Hogy felcserélhetetlen, pótolhatatlan, ez büszkeséggel töltheti el, de seregnyi gonddal, felelősséggel is megterheli. Úgy néz a csillagos égre, egy virágzó gyümölcsfára, úgy szerelmes, mintha soha senki előtte nem látta volna az eget, a fát, mintha nem érzett volna szerelmet. S persze igaza is van: nem azt, mert nem úgy látott, s nem azt, mert nem úgy érzett. Ezért teszi fel minden korban újra és újra ugyanazokat a nagy kérdéseket, s olyan szenvedélyesen, ámulattal, mintha először rakosgatná a szavakat. A világ és önmaga felfedezésére hajtja a kíváncsiság, meg valamiféle parancs is, erkölcsi felszólítás, ahogy a földtől felemelkedett emberre döbben Csokonai Vitéz Mihály versében „egy levegői hang”:

*Ki vagy, miért vagy, hol lakol? és kinek
Szavára mozgasz? s végre mivé leszel?*

Ezeket kérdezte hát önmagától az ember – jó háromezer év óta rendszeresen le is jegyezte, rögzítette kutakodásait –, s miközben áhítattal vizsgálta *tulajdon lételét*, valahogy kívülről, ironikusan is figyelte magát: íme egy nagyra törő, félig isten, félig állat teremtmény óriás képességekkel, a tökéletesedés vágyával a maga véges idejébe préselten.

Csak manapság módosulnak – úgy látszik – a kérdések, s tolul föl, követel helyet a szellem birodalmában a szajha ötlet, hogy *mi a haszna, mennyit ér, s egyáltalán: praktikusan mire való*. Az élet, az ember vagy a költészet, mondjuk. Minek kell az embernek költészet? Milyen hasznát veheti a mai ember?

Némi borzongás után józanul válaszolható: igenis van haszna – még haszna is! –, foghatóba fordítható értéke. Mindenekelőtt – ezt tapasztaltam – segít kapcsolatot formálni, egyszerűbben: *szeretni tanít*. Persze sohasem szólamyszerűen. Csak a tömegember hajtja magát prédikációkból és kiáltványokból ácsolt akolba, az a bizonyos „egyedüli példány”-ember soha. Ő tudja, hogy csak az lehet egészséges, akit szeretnek és aki szeretni képes; tudja, hogy a szeretet éppoly nélkülözhetetlen, mint a levegő vagy a táplálék, de azt is tudja, folyvást érzi, hogy milyen nehéz szeretni és szeretettnek lenni, mennyi gyötrelem és szorongás kíséri a gyöngédségvágyat, s miféle különös alakzatai lehetnek a kapcsolatoknak. A költészet – akár a kielégítlenség fájdmáról, akár a beteljesülés boldogságáról, a szeretett ember elvesztéséről vagy megtalálásáról, gyönyörűséges tájról vagy rabságba taszító viszonyokról olvasunk – mindig egész személységünkhöz szól, mert nem csupán a szavak lexikális értelmével hat. *Nem meggyőz, hanem beavat.*

Nekem a legárnyaltabb beavató, a szeretetről legtöbbet tudó költő József Attila – aki talán a legeslegnagyobb szenvedett a szeretethiánytól, aztán a szeretet és gyűlölet egymásba fonódásától, a melegség mérhetetlen vágyától és a hidegség fenyegetésétől.

Utolsó – harminckettedik – születésnapjára írt magaköszöntésében is emlegeti az epizódot, hogy a *Tiszta szívvel* című verséért Horger Antal professzor eltanácsolta a szegedi egyetemről, s így nem lehetett tanár. Megírta ezt a *Curriculum vitae*-ben is, hozzátéve a kínos jelenet felidézéséhez, hogy ez a verse „igen nevezetessé vált, hét cikket írtak róla, Hatvany Lajos az egész háború utáni nemzedék dokumentumának nyilvánította nem egy ízben »a kései korok számára«, Ignotus pedig »lelkében dédelgette, simogatta, dűnnyögte és mormolgatta« ezt a »gyönyörűszép« verset, ahogy a Nyugatban írta róla, és ezt a verset tette Ars poeticájában az új költészet mintadarabjává.”

A vers és a vers története is példázza a József Attilát oly mélyen győtrő, minden érzelmét átható *ambivalencia* jelenlétét. A nyomorgó és ambiciózus, a hatalmas teljesítményekre képes, s a rendszerességet, fegyelmet mégis nehezen tűrő József Attila möhön tapad egy-egy tanárához (már makói középiskolásként is apát keresett Galamb Ödönben, Espersit Jánosban, Tettamanti Bélában), ahogy később az irodalmi életben is írókhoz, szerkesztőkhöz; szeretetvágya mindig szélsőségesnek mutatja kapcsolatait. A *Tiszta szívvel* valóban annak az első világháború után eszmélő nemzedéknek a lázadó, pusztításra kész magatartását *érzékelte*, amelyik a felnőttkorba érve csupa távlatlanságot, erkölcs- és értékrombolást tapasztalt. Horger Antal joggal érezte megtámadottnak magát és világát, érthetően fenyegetett – s a költőnek szinte kapóra jött a professzor teátrális jelenete. Egy pillanatig sem gondolhatta, hogy Horger csakugyan megakadályozza a diploma megszerzésében: Pesten is folytatta, aztán abbahagyta tanulmányait, s ennek a szegedi nyelvész már igazán nem lehetett okozója. József Attila *nem akart, nem tudott semmilyen szokásos köteléket elviselni*. Ugyanakkor erősen kívánta ezeket a kötelékeket, eszményei csúcsára helyezte a *felőtt* embert, aki megfelel az önmaga által teremtett rendnek.

A *Tiszta szívvel* tehát szélsőséges konzervatív támadást keltett (a klerikális szegedi Új Nemzedék egyik cikkírója az ügyészség figyelmét is felhívja a költőre), de a szellemi elit szeretetét is a fiatal költő felé fordította. Több lap leköszölte, s még Babits is ezt a verset választotta (igaz, meglehetősen rideg ítésként) *Uj anthológiájába*. A heves és ellenkező irányú reagálásokat a *jellegetes nemzedéki hang* magyarázza, s bizonyára csak kevesen hallották meg a *jellegetes József Attila-i hangot*, érezték a *szerkezeti elemmé váló ambivalenciát*. Mert a vers nem egyszerűen elkeseredett és ezért támadó, nem csupán az „elveszett nemzedék” dühét, felhalmozódott agresszivitását szólaltatja meg – ott van, ott lüktet a gyengédség kívánása, nem is olyan rejtetten. Nézzük csak a jelzőit: *áldott, tiszta, gyönyörűszép*. És milyen furcsán-feszülten hangzik, hogy az erősen tagolt kétütemű hetesek, az éles metszetek fenyegetőek, vicsorogva úgy vágja oda a tagadásokat, mintha ütne – s ugyanakkor mindazt, amit tagad, birtokos személyraggal lát el, s ezek az „m”-ek annyira melegek; szinte öleli, amit ellők. Azt mondja tehát, nagyon vadul, keményen:

*Nincsen apám, / se anyám,
se istenem, / se hazám,
se bölcsőm, / se szemfedőm,
se csókom, / se szeretőm.*

– s mindezt – apát, anyát, istent, hazát – fohászokva magáénak szeretné. Micsoda *ambivalencia*, hogy összefonódik a versben a *vademberöszton* és a *művelt értelmiségi gondolkodás*. Mennyi kulturális utalást sűrít: Villon gesztusa és az ördöggel szövetséget kötő Faust, Ady és a kortársak, vagy a betyárballadák megvillannak. De a kultúra finom beépfítése mellett (és közben) megint durván elutasítja a kultúrát: a kifosztottsá-

gát, tehetetlenségét kifejező igehiány után az első *cselekvő ige* is tagadva és kihívó nyelvi hibával jelenik meg: *nem eszek*. S persze ambivalens, hogy ezt a gyilkos indulatoktól robbanó verset a legtisztább, legegyszerűbb *dalba* köti; olyan dalformába (4 soros 4 szakasz), amelyhez mindvégig vissza-visszatér, az utolsó esztendőben különösen sokszor.

A *Tiszta szívvel* sokrétegű feszültsége, a *húz-vonz* alapviszony bármelyik versében felfedezhető, s nemcsak úgy, hogy erről beszél, hanem zenével, mozgással, képpel – a vers egész testével ezt közvetíti.

Az 1928-as *Tedd a kezed* című dalban is a legmelegebb-gyengédebb hangot „ellenpontozza” a szorongó bizonytalanság és agresszió. A sóhajtásnyi versben négy „mintha” keresztezi a könyörgést: csinálj úgy, *legalább* úgy, *mintha* igazi volna, amit teszel. S a vers közepén: *Úgy őrizz, mint / ki gyilkolna*. Vagyis a szerelem, az *ölelés* már ekkor összeér az *öléssel* – a harmincas évek derekán, a pszichoanalízissel ismerkedve több helyütt játszik a két fogalom, a két szó egymás mellé tolásával. Egyébként az áhított *tartós, hétköznapi, felnőtt kapcsolat* rajza is mindig megremegetett, elbizonytalanított. 1933-ban az *Óda Mellékdalában* dúdolja vágját, és három sor elején ott a „talán” szócska, éppúgy feltételessé téve a szerelmet, a kapcsolat elérhetőségét, mint az 1936-os *Gyermekké tettél* vagy az 1937-es *Flóra, Flórának* versekben.

*Most azon muszáj elmerengnem:
hogy ha te nem szeretnél engem...*

és később:

*Tán örülnék,
ha nem szeretnél így.*

A *feltételes módok* eleve fájdalmasan törékenynek mutatják, foghatatlannak érzékeltetik a szerelmet, és József Attilánál mindig, minden életgyönyörűség ilyen bizonytalan. S persze különös az is, nagyon mély ambivalencia, hogy *muszáj* elmerengeni. Már a mozdulatok is eltérő irányúak. Az elmerengés laza, áradó-csapongó, oldott – a muszáj viszont kemény, körülhatároló, szorító parancs. Ezeknek az ellentétes irányú, jellegű mozdulatoknak, érzelmeknek, zenéknek az összefűzése József Attila legsajátabb költői eszköze. Így szerepel az 1933-as *Elégiában* például *gazdag szenvedés, kopár öröm, komor vágyakozás*, s ha közelebb hajolunk a vershez, ha többször olvasva, mormolva érzékeljük a részletek külön-külön vibrálását, s közben folyamatosan az egész versszerkezet működését is, látjuk-halljuk a minden apró elemben és a teljes műben jelen levő ambivalenciát.

Először is két, merőben más ritmus és dallam tartja össze és feszíti a verset. A lassú, szemlélődő, a mindent felmérő, megfigyelő, szinte leltározó, hosszan kígyózó mondatokat egyszavas vagy nagyon rövid, kemény, felszólító mondatok szagatják. A „hosszan kígyózó” mondatra jó példa kínálkozik a vers elején nyolc soron át húzódó versmondattal, amelyet csakis egy lélegzettel értelmes elmondani. A mondat vége felé levegőhiánnyal, már-már fuldoklással küszködik az ember, de hiszen éppen erről van szó: a tömény bánat kígyóként tekeredik rád, rám, befonja, szorítja az egész világot:

*Itt, hol a máskor oby híg ég alatt
szikárló tűzfalak
magányán a nyomor egykedvű csendje
fenyegetően és esengve
fölboldja lassan a tömény
bánatot a tűnődők szívéen
s elkeveri
milliókéval.*

Vagy másik példa erre a lassú, tűnődő-tekergő zenére, amelyet alig lehet „koreográfia” nélkül követni: egyszerre látjuk a lefelé baktatást, halljuk az alászállást, fokról fokra, és képzeletben lépünk is a napokkal, megyünk tehetetlenül és gyötrődve le, le, egyre lejjebb:

*Töredezett, apró ablakok
fakó lépcssein szállnak a napok
alá, a nyirkos homályba.*

És amikor leértünk, amikor a mondat végén megállít a pont, logikus, hogy a következő, másféle zenéjű mondat más akusztikai térben hallatszík:

*Felelj –
innen vagy?*

Az alászállás – hát persze, hogy a pokolba! – igen gyakori motívum József Attilánál. Még válogatott kötete mottójának is ezt a *Pásztortáncot* választja:

*Aki dudás akar lenni,
pokolra kell annak menni.
Ott kell annak megtanulni,
hogyan kell a dudát fújni.*

A dudás itt áttételesen talán nemcsak a költő, hanem a gondolkodó, a világról véleményt formáló, ítéző, megkülönböztető – eszmélő! – ember, aki nem takaríthatja meg a pokolra szállás kínját. Az európai kultúrában – Dante *Isteni színjátéka* óta különösen – az eszmélés megkerülhetetlen terepei a léten túli tartományok, a lélek legmélyebb bugyrai akár.

A tekergőző mondatok, az indázó, lassú verszene ellenében hatnak tehát a kemény, rövid kijelentések-felszólítások-kérdések. Első, nyolcsoros példánk után ez a két sor olvasható:

*Az egész emberi
világ itt készül. Itt minden csupa rom.*

A két mondat kérlelhetetlenségét, feszességét erősíti, hogy előtte zenét vált a költő – no meg szinte monomániásan vissza-visszatér – a vers egész szövegében – az „itt” határozószó, amely olyasféle funkciójú, mint a *Tiszta szívvel* címűben az erős tagolás. Egyébként a rengeteg „itt” szerepeltetése (*tekints alá itt!, Itt pihensz, itt..., Itt a lelkek..., A maga módján itt is megterít..., itt mosolyoghatsz, itt sírhatsz. / Magaddal is csak itt bírhatz... stb.*) erős rájátszás Vörösmarty Mihály *Szózatára*.

A tájat és az embereket *kívülről* láttatja a költő, de az összetartozás, a *belső* azonosulás vágya keresztezi – zeneileg és képileg is! – a leírásokat – vagyis az *összeolvadás*nak és a reménytelen *távolságtartás*nak az egyensúlyát, szívszorító kötélrancát figyelhetjük.

Magá az elégia műfaj – milyen jellemző a címbe emelt elméleti kifejezés! – is elmentés irányú érzelmek, felemás tudati állapot ábrázolásakor születik. A német költő és teoretikus Schiller szerint például akkor, ha az eszmények és a valóság közti ellentét nem oldható fel, ha a költő a harmónia vágyától áthatva, de a tényeket tudomásul véve ábrázolja a valóságot. Ilyen értelmezéssel elmondhatjuk, hogy *József Attila egész életműve egyetlen hatalmas elégia*, amelyben a megőrzött harmóniavágy és a józan felismerés együttesen van jelen. És éppen ez az *együttség* a rendkívüli sokrétűség, de a felemészítő feszültségek forrása is. Ebből ered a képek, fogalmak „széttartása”, hogy a lélek leng, de nem suhan, a lélek kemény – a képzelet lágy, az ég híg –, a tűzfalak a

maguk vaskos anyagszerűségével még szikárlók is. A csend fenyegető és esengve old, és így tovább, felmondhatnánk az egész verset, újra és újra.

Az a szerkezet, az a versív, amelyet az *Elégia* is bejár, ugyancsak jellegzetes és annyira József Attila sajátja, mint a *kopár öröm* és a *gazdag szenvedés*-féle szókapcsolás. Erre az *eszmélet* útját követő versszerkezetre 1932-től bukkanunk az életművében. Korábban is mindenütt fellelhető a készség, ahogy megkülönböztetett figyelemmel fordul a mikro- és makrokozmosz felé, ahogy a parányi mozgásokat és a mindenség lüktetését rögzíti, ahogy a szerves világ fejlődésének, növekedésének és pusztulásának serpentinjét járja – tehát elemeiben minden megtalálható már 1932 előtt is, mégis az első, kiérlelt, szerkezetében is eszmélő vers a *Külvárosi éj*. Ezt követi 1933-ban az *Óda*, az *Elégia*, a *Téli éjszaka*, vagy 1934-ben az *Eszmélet*, az *Alkalmi vers*, 1935-ben a *Levegőt!*, aztán a *Kései sirató*, *A Dunánál*, az *Ős patkány terjeszt kórt*, vagy a *Hazám*.

Furcsán ellentmondó az is, hogy jóval az első eszmélő versszerkezet írása előtt elméletileg már megfogalmazta, mit is jelent ez a forma. Még hozzá egy szerencsétlen, értetlenségekkel és durva bántásokkal teli kritikájában, amely 1930 elején jelent meg. Babits kötetéről azért írt gyerekes dühvel, mert Babitsban – úgy érezte – reménytelenül keres apahelyettest, mestert; mert Babits nem nyúlt felé, nem támogatta, nem dédelgette, mint Szabó Lőrincet vagy Illyés Gyulát; mert nem figyelt rá, nem méltányolta tehetségéhez méltóan. Az *Egy költőre* című bókvers mellé írt tehát egy gyilkos kritikát is, amely egyébként József Attilát jobban „gyilkolta”, mint vonzalmának-csalódásának tárgyát. Babits csak komor hallgatással, most már tudatos elzárkózással válaszolt, és József Attila a gyönyörű *Magad emésztő* kezdetű verset, amelyben megköveti Babitsot, s megéri (nem feloldja!) kettejük konfliktusát, sohasem közölte. Ebben a döbbenetes 1930-as kritikában folyvást kioktatja a mestert, hogyan is kell verset írni, de egy bekezdésben a következő eszme-futtatást találjuk: „a formaművész kézen fog egy ismeretlen tájon, egy ismeretlen hegy lábánál. Szallagúton vezet fölfelé, egyre szűkülő körökben. Az első lépésre is tájat látunk. E tájra azonban a szallagúton fölfelé haladván észrevétlenül másik táj terül, hiszen közben északról keletnek, majd pedig délnek és nyugatnak megyünk. De így visszajutunk újra északra. Ekkor már főntebb vagyunk, de ugyanarra tágul szemünk, amire egy körrel lejjebb és mégis mást látunk. Most egyetlen pillantásra fölfogjuk mindazt, amit előbb északról és részben északkeletről meg északnyugatról szemléltünk. Fönn az ormon azután egyszerre nézhetünk a szelek minden iránya felé és ki-ki annyit lát, amennyi szeme van. A csupaszem utas egyetlen metszetlen kör közepén találja magát, egyívű éghajlat alatt. Csak maga az ösvény tűnt el a növényzet között.”

A hasonlat – mint minden ilyesféle hasonlat – leegyszerűsít, de azért jól szemlélteti a szallagúton kaptató vers útját – a *spirális szerkezetet*.

A nyitó képben így rendszerint az eszméléshez készülődő lírai ént látjuk. Alkalmos állapotba hozza magát, behelyezkedik a tájba, kapcsolatát alapozza a világgal. Figyeljük a jellegzetes verskezdeteket:

*Itt ülök csillámló sziklafalon.
Az ifju nyár
könnyű szellője, mint egy kedves
vacsora melege, száll.
Szoktatom szívemet a csendhez.*

*Nem oly nehéz –
idesereglik, ami tovatűnt,
a fej lehajlik és lecsüng
a kéz.*

(Óda)

Vagy:

*Fák közt,
virág közt
ülök egy padon.
Kotyogok, mint elhagyott csolnak,
sok lágy levegő locsolgat –
a szabadság nagy csendjét hallgatom.
S valami furcsa módon
nyitott szemmel érzem,
hogy testként folytatódok
a külső világban – nem
a fűben, a fákban,
hanem az egészben.*

(Alkalmi vers a szocializmus állásáról)

Vagy:

*A rakodópart alsó kövén ültem,
néztem, hogy úszik el a dinnyehéj.*

(A Dunánál)

Vagy:

*Az éjjel hazafelé mentem,
éreztem, bársony nesz inog,
a szellőzködő, lágy melegben
tapsikolnak a jázminok,*

*nagy, álmos dzsungel volt a lelkem
s háltak az uccán...*

(Hazám)

A személyesség még a tárgyilagosabb indításoknál is meghatározó. A *Téli éjszaka* felszólításában (*Légy fegyelmezett!*) éppúgy jelen van, mint a *Külvárosi éj* első szakaszában a birtokos személyragban (konyhánk). Az *Elégia* indító szakaszában a táj fölött lengő lélek képe is (szomorúan, de mindent érzékelve, értve *Leng, nem suhan*) ilyen jellegzetes versnyitány. A költő tehát alkalmas testi és lelki állapotot keres, olyan pozíciót, amely képessé teszi az eszmélésre, az út megtételére. A *testi és lelki* pedig elválaszthatatlanul együtt van. Gyakori annak érzékelése, amit az *Alkalmi vers*ben így ír le: *testként folytatódok a külső világban*. A *Dunánál* kezdő szakaszában is a Duna mintha szívéből folyna, de a példák oly bőségesek. A *Reménytelenül* címűben a múlt hull, mint a kő – benne; a korai *Megfáradt ember*ben homlokára kiülnek a csillagok; a *Milyen jó lenne nem útni vissza* címűben kristály patakvíz folydogál ereiben, és a vers így fejeződik be: *nagy, rakott szekerek indulnak belőlem / A pusztaság felé*.

Kétségtelen, hogy József Attila költészetében minduntalan találkozunk az „én”, a személyiség konvencionális határainak eltűnésével. Vagy testként folytatódik, vagy kivetíti a tájba testrészeit (az *Elégiában* is így leng külön a lelke), mint a *Reménytelenül*ben, ahol szíve a semmi ágán vacog, vagy az *Ódában*, ahol maga fölött hallja csattogó szívét. S akad példa arra is, hogy miközben a világgal való azonosulás,

összeolvadás folyamatos élménye (*A világ vagyok – minden, ami volt, van – A Dunánál*), olykor a különvalóságát is ki kell mondania, mert a *teljes egység és a teljes idegenség között nincs átmenet*; nem ismer mást, mint a *két véget egyidejű megélését*, az ambivalenciát. Így hát egy korai versében azt írja az „ártatlan” kavicsról: *Ez a kavics nem József Attila*.

A környezettel való egybeforrottság másféle, új világszemléletet, világerzékelést feltételez. Először is ember és világ kapcsolatában mindig érvényesül a *kölcsönösség*. A megismerő, felfedező, rádöbbenő költő nem passzív világot érzel. A szűkebb és tágabb környezet nem vizsgálendő anyagként jelenik meg – a világ József Attila számára szinte kínálja magát. Ha a láрма nyújtózva kel, a szellő szaglász és vigyorog diadallal, ha *A saláták az estharmatban borzonganak, kotyognak halkan*, ha a faldarab azon tűnődik, hulljon-e, ha sziszeg a por és tétova szűnyog sír, ha morognak a sovány levelek, az őszi szél vigyázva botlik és bársony nesz inog, ha sóhajt az éj, ha sóhajt a világ – mindezeket a *kifesző jegyeket* lehetetlen nem észrevenni. Nem a költészetben jól ismert antropomorfizálás ez. Tárgyak, növények, állatok, fogalmak nem csupán emberiesen viselkednek – többről és másról is szó van: *együttműködnek az eszmélő emberrel*. *Új borzongást gondolt ki a kert* – kezdődik az 1926-os *Két vers, kertről*. Tíz évvel később, a *Balatonzárszóban*: *Nyafog a táj, de néha némaság / jut az eszébe s új derűt lel abban. / Tolláskodnak a sárga lombú fák, / féllábon állván a hunyorgó napban*.

A mindenség tehát nem a közönyös *van*, létezik alakban, hanem erős érzelmeket, érzeteket keltőn veszi körül az embert. József Attilánál minden mozog, sűrög – minden működik. A világ és az eszmélő ember között állandó az *áramlás*. A *Jön a vihar* befejezésében arra figyelmeztet:

*hogy fájdalomad szerényen éld át,
s legyen oby lágy a dallama
mint ha a fű is hallana,
s téged is fűnek vallana.*

– mintha nem az ember látná önnön gondjait, szorongásait a fűben megjelenni, hanem a fű választana, a fű befogadna. Csakhogy nincs itt semmi abból az érzelgősségből, manapság divatosná váló értelemellenességből, ál-keleti tanításból, ami végső soron megfosztja az embert az erkölcsi kötelességtől, a megkülönböztetés, kiválasztás nagy képességétől. A feltételes mód itt nyelvtanilag biztosítja az ember kivételes pozícióját. Az ember lehetősége a megcsavarás is, a rálátás – ő rendez el magában a világot.

Az eszmélő, spirális szerkezetű versek az indító állapotmeghatározás, -megkeresés után rendszerint az első *felpillantással* folytatódnak. Néha ez a szó szoros értelmében, testi felpillantásban jelenik meg. Az *Óda* első szakaszának végén

*a fej lehajlik és lecsüng
a kéz.*

(S attól, hogy a kéz új sorba kerül, nos, ettől csüng csak le igazán.) S az új szakasz így kezdődik: *Nézem a hegyek sörényét*. Vagyis felpillant – kezdődik a leltározás, feltérképezés, elrendezés. Vagy az *Alkalmi* versben: *Ahogy fölvetem boldog szememet*. Az *Elégiában* a második szakaszt kezdő sor, ez a fohász is felpillantás értékű:

Te kemény lélek, te lágy képzelet!

Azon a bizonyos szalagúton haladva jó néhány jellemző, vissza-visszatérő mozdulattal, fordulattal találkozunk a különböző versekben. Persze nem valamiféle képletre egyszerűsítható szerkezetéről van szó. Zeneileg, képileg is a József Attila-versek a világirodalomban is kivételesen változatosak. Ezzel azonban jól megfér a tény, hogy

képi motívumai, szókapcsolatai között sok a karakteres ikonográfiát meghatározó. A menekülő, riadt állat, a csontos, száraz faág, a cellába záró csillagok, a kozmikus hideg például életművének legismertebb elemei közé tartoznak. Versépítésének – a spirális szerkezetnek különösen – sajátossága a lezárás módja. Az elégikusságból – vagyis a megőrzött ideák és a tudomásul vett valóság egyidejűségéből – következően rendszerint szomorú biccentéssel zárul a vers. Józan számvetés, kesernyés összegzés, fájdalmas értés – mint az *Eszmélet* utolsó, XII. része:

*Vasútnál lakom. Erre sok
vonat jön-megy és el-elnézem,
hogy' szállnak fényes ablakok
a lengedező szősz-sötétben.
Így iramlanak örök éjben
kivilágított nappalok
s én állok minden fülke-fényben,
én könyöklök és hallgatok.*

Vagy a *Téli éjszaka* vége:

*Hol a homályból előhajol
egy rozsdalevelű fa,
mérem a téli éjszakát.
Mint birtokát
a tulajdonosa.*

Vagy a *Kései siratóé*:

*Világosodik lassacskán az elmém,
a legenda oda.
A gyermek, aki csügg anyja szerelmén,
észreveszi, hogy milyén ostoba.
Kit anya szült, az mind csalódik végül,
vagy így, vagy úgy, hogy maga próbál csalni.
Ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül,
ebbe fog belehalni.*

S persze ide jut, ehhez a végső felismeréshez az *Elégiában* is. Előbb egy nehéz sóhaj: *óh lélek!* És a szomorú, kérlelhetetlen kijelentés: *Ez a hazám.* Hányszor hallottam ezt az utolsó, rövidke mondatot színészektől eldübörögni, szívre tett kézzel, patetikusan elkiáltani – s mennyire hamis, a József Attila-i világképtől mennyire idegen az ilyesféle interpretálás.

A vers lezárása olykor könyörgés. A tudomásulvételt mintegy megtoldja, kiegészíti a fohász, mint a *Külvárosi éjben*:

*Ne üljön lelkünkre szenvedés.
Ne csípje testünket féreg.*

Vagy a *Levegőt!* lezárásában:

*Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet,
jó szóval oktasd, játszani is engedd
szép, komoly fiadat!*

Vagy a *Hazám* utolsó sorai:

*Adjál földmívest a tengernek,
adj emberséget az embernek.
Adj magyarságot a magyarnak,*

*hogy mi ne legyünk német gyarmat.
Hadd írjak szépet, jót – nekem
add meg boldogabb éneket!*

A könyörgésekben egyébként szorosan összefonódik a *testi és a lelki, a személyes és a közösségi igény, vágy*. Különben is – nem csak összefonódásról, együttes megjelenésről van szó. Az *eszmélő érzékenység* eleve kizárja a korábban hierarchikusnak leírt *érzékelés, érzés, értés* láncot. A *szerves összetartozás, áthatás* tapasztalása és meggyőződése olyasféle költői megfogalmazásokban jelenik meg közvetlenül is, mint: *az elme hallja; Gondolatban tán nem is hittem; Ilyen az ész, ha áhít; Elmémbe, mint a fémbe a savak, ösztöneimmel belemartalak*.

A biológiai és a spirituális rétegek szétválaszthatatlanságának logikus következménye az elégikus hangot átszövő fájdalmas irónia, önirónia is. Az örökösen jelen levő, mozgatóerőként láttatott ambivalencia *egészséges* kísérője is az irónia. Ezért nem merül József Attila érzélgős önsajnálathoz vagy cinizmusba. Az irónia hitelesíti és fegyelmezi pokoljárásait, belső gyötrelmeit. Verscsattanói is gyakran ironikusak, s éppen ettől mélyebben megrázóak. Az 1928-as *József Attila* című, múlt időbe tolt, sírfeliratszerű versben ez éppúgy megfigyelhető, mint a nyolc esztendővel későbbi *Kész a leltárban*. Az *Elégiát* mindvégig átszövi a nagyon finom irónia, a kérdéseket, hogy

*innen vagy?
Innen-e, hogy el soha nem hagy
a komor vágyakozás,
hogy olyan légy, mint a többi nyomorult,
kikbe e nagy kor beleszorult
s arcukon eltorzul minden vonás?*

meg hogy

Magadra ismersz?

éppúgy, mint a leírásokat. A legkeservesebb iróniát az utolsó előtti szakasz végén érzem:

*A maga módján itt is megterít
a kamatra gyötört,
áldott anyaföld.
Egy vaslábasban sárga fű virít.*

József Attila előtt elképzelhetetlen volt ennyire ellentétes hangulatú, ennyire különböző kultúrkörből való szavakat összehozni, mint a *kamat* és az *áldott anyaföld*. Mindenesetre az idézett első mondat ezzel hatalmas világot fog át, s erre csap le a második, tárgyyszerű mondat, amelyik a maga *módját* értelmezi: érzékelteti azt a rettenetesen összezsugorított, deformált környezetet és működést, amelyben az *áldott anyaföld* vaslábosnyi csupán, sárga a fű benne – persze *virít*.

Ez az egész verset átható irónia nemcsak abból az alapellentmondásból következik, hogy a tájra, viszonyokra rálátó ember *egyszerre* konstatálja, hogy *Az egész emberi világ itt készül*. S ugyanakkor *Itt minden csupa rom*. Az irónia azért önirónia is, mert az ember nem csak a külső világ feszítettségét tapasztalja, nem is csak a maga ambivalens érzelmeit, hogy a lepusztult, taszító környezet mégis a legmélyebben vonz, fogva tart – mindezt még többször megcsavarja: például azzal, hogy az eszmélő józanul, kritikusan rálát önmagára, de szenvedélyesen vágyakozik, hogy olyan legyen – olyan öntudatlanul sodort –, *mint a többi nyomorult*. A húzás-vonzás, a *komor vágyakozás* és a *gazdag szenvedés* aztán József Attila legelemibb, minden későbbi kapcsolatát is meghatározó kötődését villantja fel:

*Anyjához tér így az a gyermek,
kit idegenben löknek, vernek.*

Az életrajzi adatokat, a különbözőképpen ideologizált eseményeket mindenki ismeri. József Attila hároméves, amikor apja elhagyja a családot, elhitetve feleségével, hogy Amerikába megy jobb megélhetést keresni. Ma már tudjuk, hogy Romániában telepedett le, ott újra családot alapított, de itthon halt meg ugyanabban az évben, amelyikben a fia, s valószínűnek tűnik, hogy az utolsó időben a költő is tudott az amerikai mese szétfoslásáról. A szabadszállási parasztcsaládból a fővárosba, cselédnek menekült Pócze Borbála huszonnyolc évesen maga maradt a három gyerekkel. A szép fiatalasszony keményné, szótlanná vált, mosni, takarítani járt, varrással próbált pénzt keresni, de egy idő után így is rákényszerült, hogy a két kisebb gyereket (Jolán már segít neki) nevelőszülőkhöz adja Öcsödre. Itt, minthogy az Attila nevet nem ismerték, Pistának szólították, s ezzel talán az első, már jóvátehetetlen személyiségzavart okozták. Ez a hely, ahol *idegenben* van, lökik, verik. Egyszer a mama meglátogatta, a kisfiú egész ottléte alatt bömbölt, de erősen hitte, hogy minden félreértés eloszlik, és a mama hazaviszi. Nem így történt. Anyjának kedvence volt a várva várt fiúgyerek, aki ráadásul nagy súllyal, egészségesen, a szomszédokat is álmétkodtatva királyfi-szépséggel született, aki nővérei mellett az első években kivételezettséget élvezett – anyja most érthetetlenül eldobta magától. Később is sokat ütlegelte az utcagyerekké formálódott, kamaszodó fiút. Még halálos betegen is félholtra verte a sodrófával – az ütésekbe minden kétségbeesettségét, kifícamodott szeretetét, életcsalódását – és fizikai erejét beleadta. Tizennégy éves volt József Attila, amikor az anyja méhrákban meghalt. Az utolsó fényképről vénségesen vén, aszott nő néz ránk – még kedvesen hunyorog! –, csak harminckilenc esztendőös volt. S amit örökül hagyott fiára, az mindenekelőtt az egyre hatalmasabb és elviselhetlenebb büntudat. Ez a büntudat az utolsó években szinte rákos burjánzásnak indult, és feltartóztathatatlanul pusztított. József Attila úgy látta, a mama a gyerekei, őmiatta halt meg; *Te vacsorádat hoztad el* – vagyis igaz, amit Jolán is írt: „lerágtuk a húsát, elszívtuk a vérét”. De hát igaz az is, hogy a mama megvonta gyöngédségét, *teregetett némán, nem szidott, nem is nézett énram* –, és igaz a lumpenproletár-létformába süllyedés, a ridegség, a keserűség – *Anyám kivert – a küszöbön feküdtem*, vagy amit öngyógyítási kísérletében, a *Szabad ötletekben* leír:

*én lementem volna a
boliba, ha a mama
nem küldte volna
vissza oly sokszor,
amit hoztam, ez na-
gyon megalázó volt,
hiszen én magam meg
kelltem ott hogy nézzem,
hogy jó-e az áru, az-
tán, én ha már elfogad-
tam, hogyan vigyem
vissza
meg az is oly megalázó
volt, hogy én vigyek le
egy tyúkot legelni a
térre és a többi fiúk
röhögjenek ki*

A felemás és végletes mamaszeretet ismétlődik József Attila minden kapcsolatában. Gyerekesen ragaszkodik, feltétel nélküli odaadást vár, de a gyengédségmegnyilvánulásokat gyanakodva elutasítja; örökösen szorong, szégyelli követeléseit, és fél, hogy elhagyják, hogy csalódnia kell. A vágyakozás és rettegés kettőse aztán nemcsak szerelemben, barátságban jelenik meg, hanem az egész világgal való viszonyában.

És nehéz ezt megérteni, leírni, tudomásul venni, de tény: miközben az ambivalencia felőrli József Attilát, a harmincas évek derekától azt „kiáltozza”, hogy már nincs ereje tartani a széthúzó, pusztító erőket – költészetében minden gyötrelme konstruktívvá lényegül. Az utolsó versek is művesek, hihetetlenül megformáltak – nem beteg, beszűkülő, nem széthulló személyiséget látunk bennük, hanem a létezés legnagyobb gondjaival vívódó, mindvégig az értelembe kapaszkodó, hiteit, eszményeit őrző ember kínját – és az ugyancsak épen őrzött vágyait.

Az 1936-os nagy kompozícióban, *A Dunánál* című versben többször is felbukkan az anya alakja – ezúttal eszményítetten: a munkás *férfi*alak mellett ott a gyöngéd *nő*, az arctalan, hatalmas-mitikus férfi mellett a konkrét anya:

*S mint édesanyám, ringatott, mesélt
s mosta a város minden szennyesét.*

S néhány sorral lejjebb:

*És mint a termékeny,
másra gondoló anyának ölén
a kisgyermek, úgy játszadoztak szépen
és nevetgéltek a habok felém.*

Majd a vers harmadik részében:

*Anyám szájából édes volt az étel,
apám szájából szép volt az igaz.*

József Attila itt *ősi* és *modern* emberpárképet rajzol, amelyben benne van a freudi anya-apa szemlélet is (az ideális anya a gondozó, tápláló, az apa az intellektuális-erkölcsi meghatározó), de leginkább a harmónia megteremtésének programja.

A korán roppanó, törekeny anya oly gyakran tűnik fel a versekben – egy-egy hasonlatban, jelzős szerkezetben akár, hogy szinte költői alapmotívum lesz. Ha a *Levegőt!* című versben *törekeny* falvokról ír, nyomban kitér, gondolatjel közé teszi képzettársítását: *anyám ott született*. S a magány és elhagyatottság legmeggrázóbb leírásaiban mindig az anya nélküli gyerek látható, a *Mint a mezőn...* kezdetű versben például így:

*Mint a mezőn a kisleány, ha
eléri a vihar
s nincs tanya, anya, hova futna
kapkodott lábaival,
a tömött, dühödt ég dörög,
a tarlón szalmaszál pörög,
ő, mint az állat, nyöszörög,
zokogna, de a félelem
elveszi könnye melegét,
sőhajtana, de hirtelen
reálehel a hideg ég*

– itt a *tanya* és az *anya*, a legősibb kultúrákban is összetartozó fogalmak kerülnek egymás mellé. Az egyiptomi hieroglifákban a *ház*, a *település* és *anya* ugyanúgy jelölt.

Szeretevágyát és szeretetfélelmét József Attila maga „diagnosztizálja” a legpontosabban; úgy véli: a magányos ember áldozat, de nem csak az. Aki nem kapott szeretetet, az adni sem tud, akit nem szerettek, szeretni, tartósan és egészségesen kötődni sem tud – az egyensúly menthetetlenül felborulhat. Ezért fohászodik a maga formálta istenhez az 1937-es *Nem emel föl* című versben: *ne legyek kegyetlen árva*. A szeretet hiánya vagy csonkasága, torzulása azért tölti el büntudattal, mert a József Attila-i életműben minden mozzanat, történés, minden érzelem, sőt érzékelés *erkölcsi* vonatkozású. És résnyi helyet sem hagy, ahová az ember öntudatlanságát dédelgetve elbújhatna, megmenekülhetne az önszámvetés felelősségétől. A *Kései siratóban* a halott anyát szólító *vádak* azért oly szenvedélyesek, azért erősödnek káromlásig, mert keverednek az *önváddal*. Bűnös így a halott, mert elhagyta, megcsalta az élő, és bűnös az élő, mert halálba taszított és tovább tudott élni. A feszültség – mint a sorstragédiákban – nem enyhíthető, és a „megoldás”, hogy az ember végül úgyis *belehal*. Belehal a szeretetbe, a szeretetlenségbe, belehal – mondja a *Kész a leltár* – az életbe, de ebben a felismerésben megint nincs semmi cinizmus, semmi önn nyugtatás vagy háritás, mert József Attila a „belehalást” is elítéli: öngyilkosságának évében is teljes meggyőződéssel írta, hogy

*Nincs alku – én hadd legyek boldog!
Másként akárki meggyaláz*

– jól tudta, hogy a szerencsétlenség, a tömény és tartós bánat mennyire kiszolgáltatottá tesz; még utolsó versét is így fejezi be:

*Szép a tavasz és szép a nyár is,
de szebb az ősz s legszebb a tél,
annak, ki tűzhelyet, családot,
már végképp másoknak remél.*

Az 1934 végén megjelenő válogatott kötete, a *Medvetánc*, éppen a versek elrendezésével, a szerkesztéssel jelzi határozottan (a *Mama* zárja a kötetet), hogy József Attila olyan utat jár, amelyen a létezés legnagyobb kérdéseivel kell birkóznia – megalkuvás nélkül, védtelenül, s ahol minden paradoxonná válik. A *paradoxon* kifejezést eredetileg a matematika és a filozófia használta, és olyan ellentmondást jelent, amely logikailag helyes következtetés és ítélet ellenére merül fel. Paradoxonnak tekinthetjük hát az állandósuló életérzését, hogy a létezés pusztá ténye megannyi megalkuvást feltételez, tehát erkölcstelen, de az élettől való menekülés is az. Paradoxonokat lát a szerelemben, mert bekebelező módon, teljesen akarja a szerelmet, s ugyanakkor retteg a kiszolgáltatottságtól és függéstől. S végül így viszonyul – ilyen ambivalensen is! – saját állapotához: legnagyobb fájdalma és megaláztatása, ha *betegnek* tartják. Amikor bántani akarja magát, önmegszólítva azt mondja: *te bolond*. S közben gyengédséget zsarolva-koldulva szánatja magát, elfogadja a betegséget mint a menekülés módját. 1935–36-ban – ezt tanúsítják a versek – hányódva-kiáltozva éli, ahogy az erkölcsivé lényegített létezésparadoxonok halálos hullámokként át-átcsapnak rajta. A *Nagyon fáj* szakaszonként ismételt hullámcsapás zenéje is ezt érzékelteti – vagy az 1936 végén írt *Kiáltozás* –, s ezúttal lehetetlen nem idézni, nem látni a teljes vers *képét*.

*Jaj, szeressetek szilajon,
hessentsétek el nagy bajom!
Eszméim közt, mint a majom
a rácsok közt le és föl,
vicsorgok és ugrándozom,*

*mert semmit nem hiszek s nagyon
félek a büntetéstől.*

*Halandó, hallod-e dalom,
vagy zúgod csak, mint a vadon?
Ölelj meg, ne bámulj vakon
a kifent rohamkéstől –
nincs halhatatlan oltalom,
akinek panaszolhatom:
félek a büntetéstől.*

*Mint fatutaj a folyamon,
mint méla lót a tutajon,
száll alá emberi fajom
némán a szenvedéstől –
de én sírok, kiáltozom:
szeress: ne legyek rossz nagyon –
félek a büntetéstől.*

A *Kiáltozás* – tudom – olyan vers, amelyiket ha akár ezredszer olvassa, hallja az ember, utána nehezebb megszólalnia. Bálint György emlékezése ezért is idézi fel az első találkozást megrendítően: „Telefonon hallottam tőle ezt a verset, éppen egy évvel szörnyű halála előtt. Sokszoros volt az élmény, ha ő mondta a verseit. Így telefonon úgy hatott, hogy nehéz volt a kagylót tartani. Tompán és monotonul szólt a borzalmas remekmű a dróton át. Olyan volt, mintha elevenen eltemetett ember kopogna egy beomlott tárnából. A kezemet szerettem volna felé nyújtani, és valami vigasztalót mondani. Ehelyett nem tehettem mást, mint hogy elkértem segélykiáltását a *Magyarország* karácsonyi száma részére.”

Szeretem ennek a néhány mondatnak a kivételes őszinteségét, a kortárs beismerését, hogy milyen tehetetlenül kellett figyelnie a költőt; a feszengető józanságot. És szükségem is van erre az emlékezésre, hogy a vers után, a versről szavakat írjak, méghozzá olyan szöveget, amelyben megkísérlem megfogalmazni a költészet egyik paradox jelenségét: azt hiszem ugyanis, hogy az „elevenen eltemetett ember kopogása”, a *nyers fájdalom egyúttal* hihetetlenül *megformált*. József Attila nagyon is tudatosan *csinálta* meg a verset, és szenvedett attól, hogy a kint, a legpörébb fájdalmát is *használja*, mintha képes volna a távolságtartásra. Gyötrődött a „nagyon fáj” elkiáltásától, gyengeségnek érezte, szégyellte, hogy megmutatja magát – és kérkedett is vele. Igen, megint ambivalensen, feloldhatatlan ellentmondással.

S mi, ha ma egyszerre megnémulva, s mégis józan, gyöngéd figyelemmel hajolunk a vershez, megdöbbenően sok ismerős motívummal találkozunk: az ölelés és ölés összekapcsolásával, az alászállással, a sajátos, büntelen büntudattal, a szeretet kérlelésével, hogy megóvjon a rosszaságtól – és így tovább. És ami a legbámulatosabb: zene, kép, mozgás, a szavak lexikális jelentése itt is mennyire egybeépített. Mert a rácsok közé zárt, kiszolgáltatott állat kétségbeesésével kiáltozik (jellemző, hogy a rácsok *eszmékből* vannak), ezt *mondja és látatja* az első szakasz. De miért hogy a negyedik és hetedik sor beljebb kezdődik? Egyszerű válaszként kínálkozik: így a *le és föl* rohangálást, a majom-szabadulhatnékot még érzékletesebbé teszi. Csakhogy ennél feszesebb a forma, látvány-hallás összeszervezettebb, mert a három szakaszban következetesen ismétlődik a rímelés: az 1., 2., 3. és az 5., 6. sor „A”, viszont a beljebb vitt 4. és 7. sor „B” végződésű. És a „*viszont*” itt a szó szoros értelmében olvasható, mert ellentét-

ről, széthúzásról van szó. Az „A” rím alapja ugyanis az „on”, még akkor is, ha „om”-ra változik; ez az „on” pedig elsődlegesen azt mondja, hogy *valamin rajta* – a fülünk mindenképpen ezt érzékeli, akár határozói végződésben (*szilajon, nagyon*), akár toldalék nélküli főnév végén (*vadon*) szól. A „B” rím *ezzel szemben* a „től” toldalékot – a *valamitől elszakadást* – variálja. Vagyis a rímelésben is *hallható a rács*, a tépettség, az ide-oda húzás, vagy másképpen: a *húz-vonz* ambivalencia.

A *halhatatlan oltalom* hiánya, vagy pontosabban a hiány érzékelése okoz bűntudatot. Az ember, aki elveszíti a világ és a saját személyisége közti áramlás törvényének ismeretét – megroppan. De egyetlen ember szeretete megvédhet, rendező elvvé, összefogó eszmévé is válhat, megóvhat a keserű magánytól, a beszűküléstől, a fizikai halált előlegező lelki sivárosodástól. A magányról egyébként, amelytől félt és szenvedett, azt gondolta, hogy az eszményeihez hű embert nem fenyegetheti. A költő, az alkotó pedig éppen az alkotó gesztussal mindig széttöri a magányt. „A költő az az ember – mondta egy interjúban –, aki nem akar egyedül maradni, nem akar belenyugodni a látszatemberi kapcsolatokba. Csak akkor ír, ha valamihez tartozónak érzi magát. A magányosság költői: – többi magányosokkal éreznek közösséget. Aki tényleg teljesen magányosnak érzi magát, és a többi magányosokkal sem találja meg a kapcsolatot, az nem ír verset.”

Csakhowy miközben emberi fajunk száll alá, lehet-e ép, remélhet-e magánboldogságot bárki is? A kérdés természetesen szónoki, s a válasz egyértelműen: nem. És minél érzékenyebb valaki, annál kevésbé találhat körülhatárolt, a mások szenvedése mellett épülő egyéni boldogságot. Ugyanakkor nem törekedhet másra, mint a megküzdött örömekre, a létezés minél árnyaltabb megélésére, sőt élvezésére; arra, *hogy helyénvalónak tudja magát a világban* – szóval, *hogy szeressen és szeressék*. És úgy tűnik, csak ez a folyamatos, alászállásokkal járó személyes boldogságra törekvés hitelesíti a közösség boldogságáért való törekvéseket is. Ez garantálja például, hogy senki ne hatalmi pozícióból „boldogítson” másokat, hanem a maga tapasztalataira támaszkodva tisztelje a különféle boldogság-küzdelmeket, s tudja: az életmódját ki-ki csakis maga alakíthatja ki, mint a szerelmét vagy a hitét. A sokféle boldogság-lehetőségnek persze változatlanul vannak közös alaptörvényei, így az is, hogy a szeretet, a kapcsolat a pusztulással szembeni legfőbb eszköz.

1936 végén, amikor ifjúkori szerelmével, Vágó Mártával újra elevenítenék az egykori szerelmet, s rövid ideig úgy tűnik, mintha lehetséges volna, még kiteljesedhetne, és mindkettőjüket megválthatná, de hamar kitetszik: nem, a két megtámadott ember nem segíthet egymáson – nos, ebben az időszakban, a még kínzó Gyömrői Edit iránti vonzalom hatása alatt születik az *Elmaradt ölelés miatt* című vers. S bár nem a legszebb, legfeszesebben szerkesztett József Attila-művek közül való, részleteiben a legalapvetőbb, esztétikailag is tökéletesre formált világérzést sűrít. Lám, a vers nyitányában egy hasonlat újból az anyát nélkülöző gyereket villantja fel:

*Úgy vártalak, mint a vacsorát este,
ha feküdtem s anyám még odajárt.*

S a következő versszak, amelyben a szerelmet, két ember egymásba fogódzását összeköti a kozmikus renddel, így fogalmaz törvényt:

*Makacs elmúlás tolja a világot
maga előtt, mint bányász a szenet,
melyet kifejtett, darabokra vágott.
De mélyben, egyben él, aki szeret.*